

szemle

Elmesélt irodalomtörténet

SZAJBÉLY MIHÁLY: JÓKAI MÓR

Pályakép-monográfiát írni egyszerre hálás és hátatlan szakmai feladat. Hálás, hiszen az irodalomtörténész néhány évig önfeledten feloldódhat egyetlen életmű valamennyi aspektusában, a szerzői életrajz mozzanataiban, a teremtett szövegvilágok történeiseiben, a recepció értelmező vízióiban, hogy aztán egy meghatározott terjedelmű írásműben adjon számot szellemi kalandozásairól. S innentől kezdve aztán minden szakmai öröm kényszerbe fordul: egyetlen, véges hatókörű narratívában kell felrajzolni az életrajz kulcsmozzanatait, az írói pálya szakaszait, az életmű tágabb irodalmi-társadalmi kontextusait, a vizsgált szövegkorpusz általános poétikai mozzanatait; s mindezek mellett nem árt hosszabb-rövidebb szöveginterpretációkat adni, amely egy nagyobb kiterjedésű életmű esetében a szubjektív (és sokszor nehezen indokolható) szelekció kényes műveleteivel jár együtt. Szóval, egyetlen, kerek, lezáródó elbeszélés szövetébe kell beleszőnie sok kisebb, önmagában is kerekdedségre vágyó értelmező-leíró elbeszélést.

Ha ebből a perspektívából vesszük kézbe Szajbély Mihály – a *Kalligram Kiadó* Magyarok Emlékezete sorozatában publikált – Jókai monográfiáját, egy szerencsés találkozásnak lehetünk szemtanúi. Igazán jól sikerült pályakép-monográfiák olvasásakor mindig az volt az érzésem, hogy a kutakodó irodalomtörténész az analízis bonckésének használata mellett valamilyen rejtélyes módon sajátjává tudta tenni a vizsgált szerző és szövegkorpusz gondolkodásmódjának, írásmódjának néhány alapmodelljét: finoman transzformálta ezeket az alakzatokat az értekezői prózanyelv sivárabb nyelvi világaiba. Szajbély Mihálytól mi sem áll távolabb, mint az erősen integratív koncepcióra épülő értelmezések megalkotása. Kapóra jött tehát az irodalomtörténeti „monográfiakényszer” és az anekdotázó attitűdjeiről, nyelvi-narratív leleményeiről ismert Jókai-szövegkorpusz egymásra találása. A Jókai-monográfia legnagyobb erényének ugyanis azt tartom, hogy Szajbély képes a kisebb rész-narratívák (életrajz, irodalmi környezet, poétika, szöveginterpretációk) mozaikkockáit önmagukban is érdekes, figyelemfelkeltő, informatív, néhol már-már kifejezetten olvasmányos történetekként megalkotni, úgy, hogy végeredményben mégiscsak létrejön egy sokoldalú, ám szakmailag feszes és korrekt nagyelbeszélés.

Az életrajzi narratíva megalkotásának kényszerét elegánsan oldja meg a monográfiaíró. A Jókai-életút nagyobb fordulatainak rövid cselekményesítésére vállalkozik pusztán, ám a tényközlést dramatizáló műveletekkel dúsítja fel, így hozva közelebb az értelmezések hálóján előrajzolódó személyiség képét. Olvashatunk a családi háttér viszonylatairól, a Laborfalvi Rózával kötött botránnyos házasság rész-

leteiről, de talán a legtöbbet a még botrányosabb második, Nagy Bellával kötött frigyről. A Jókai-életrajzírok vagy hallgattak, vagy szánakozó hangvétellel tárgyalták az időskorára magányossá, kissé szenilissé vált nemzeti ikon menekülési kísérletét, míg Szajbély megpróbálja a maga reális élethelyzetbeli és lélektani regiszterén beállítani a jelenséget. A monográfia egy másik, izgalmas narratívájában a korabeli társadalom és irodalom folyamatainak, intézményeinek alakulástörténetét olvashatjuk, egy-egy meggyőző, a történések fő dinamizmusait tisztán kiemelő értelmezésmozzaikokban. Jókai pályafutásának előrehaladásában, a megidézett regények fiktív világainak vonzaskörében ugyanis komoly átrendeződést figyelhetünk meg, mely éppúgy hatott a Jókai-szövegkorpuszra, mint ahogy Jókai maga is az átalakulások motorja és reprezentánsa volt. A sajtótörténet Szajbély Mihály második tudományterületévé avanzsált az elmúlt években, így a folyóiratok korabeli térhódításáról, az irodalmi szereplők társadalmi státuszának, magának az irodalom pozíciójának átrendeződéséről meggyőző és alapos áttekintést kínál monográfiája.

Jókaival elmélyültebben foglalkozó irodalmárként azonban a monográfiában kirajzolódó Jókai-poétikákra koncentráltam elsősorban. Két markáns modell körvonalazódik Szajbély munkájában: az első a Jókai-szövegekben aktualizált, dinamizált archaikus műfaji eljárásokra fókuszál; míg a másik a szövegek közvetlen kortársi, mediális környezetére támaszkodik: a folytatásokban publikált regények felépítettségét, kommunikációs stratégiáit, esztétikai teljesítményét veszi górcső alá.

Amit eddig is tudtunk, a Jókaival kortárs kritika fanyalgó megjegyzéseiből, vagy Szilasi László románc-konceptiójából: az archaikus elbeszélőformák (a monográfiaíró hivatkozási pontjának számító jollesi terminológiával: az egyszerű formák), a mese és a mítosz aktivizálása hozza létre a Jókai-szövegek legfőbb forma- és világképteremtő dinamizmusát – a cselekménybonyodalom intenzitását, a teremtett világ tapasztalatiságának tágasságát, a jellemek átlagemberi képességeket meghaladó mivoltát, vagy a nyelvi alakítottság metaforikus utalásrendszerét, allegorizáló sűrűségét (s igen gyakran ironizáló attitűdjeit). Ismert kategóriák, valamennyi magyar szakos egyetemi vizsgázó találna rá néhány közhelyszerű formulát. Ugyanakkor egyetértek Szajbély Mihállyal: „Azt azonban, hogy novelláinak és regényeinek többsége valóban a szóbeliség André Jolles által leírt egyszerű formáira, azokon belül elsősorban a mesére és a mítoszra vezethetők vissza, s hogy ebből mi minden következik, valójában nem gondolta végig senki.” (49.) Az egyik következmény, s egyben Jókai írói sikerének kulcsa, hogy a „hétköznapi regisztert sikeresen kapcsolta össze egyrészt a rendkívülivel, másrészt a példaszerűvel.” (47.) Furcsa módon tehát a Jókai-szövegek oly sokat korholt valóságérthetősége éppen a mesei-mítoszi elemek aktivizálásával ver gyökeret – az olvasói fantázia közbejöttével – a realitás talajában. Jókai két dolgot ért el: egyfelől felismerte, hogy az archaikus elbeszélésalakzatok a legközelebb jutnak az emberi életet meghatározó törvényszerűségek megragadásához, egyfajta fronetikus tudás mintázatait hordozzák. Másfelől pedig „az egyszerű formák befogadók számára környezetük természetes részeként álltak rendelkezésre, anélkül, hogy bármiféle kívülállást, reflektált értelmezést kívántak volna” (52.), tehát ösztönös módon nyitnak párbeszédet a befoga-

dókkal. Így tudta – Szajbély kifejezéseivel – a „népszerű” és az „értékes” irodalom egyre táguló szakadéknak űrjét jó néhány évtizeden keresztül áthidalni Jókai. A jó és rossz dichotómiájában, a hétköznapi valóságot felülíró eseményekben a valós és a csodás iránti hajlam együttes kielégítése is végbemehetett.

A regény a modern, közösségi alapjaiban elidegenedett világot értelmező médium – sugallják a regényelméleti alapvetések. Ebben az értelemben Jókai nemcsak modernné olvasható, hanem nagyon is modern regényíró, hiszen szövegei egyfajta ellenkánont alkottak: azáltal, hogy visszakapcsoltak az archaikus elbeszélőformák felé, nemcsak egy letűnt kor álmvilágába ringatták befogadóikat, hanem megmutatták, hogy az egyre mobilabb társadalmi környezetben, az egyre inkább felgyorsuló folyamatok közepette is megmaradnak az egyéni és a közösségi élet végső alapjai, viszonyítási pontjai. Éppen ezért az archaikus mintázatok applikációi közül Szajbély kitüntetten foglalkozik a mítoszi alapú regényszerkezet Jókai-féle variánsaival, mivel „a mítosz egyszerű formájának lényege, hogy benne mintegy érthetőként mutatkozik meg a világ.” (191.) Jókainál a mítoszaktualizáció az írásmód meghatározó aspektusa: éppen a frye-i displacement művelete lesz a frontikus tudás közvetítésének, a realitás történéseihez való visszakapcsolásnak a legfőbb médiuma. Erre a szabadon alakítható regény műfaji kereteit tette alkalmassá, az egész életműre érvényes módon: „mitológiateremtő tevékenységével Jókai prózaíróként aratott átütő sikert egy olyan területen, amelynek művelésére a tradicionális elvárások szerint inkább a verses epika, az eposzköltészet lett volna hivatott.” (97.)

Ugyanakkor nem tudok teljes mértékben azonosulni Szajbély Mihály döntésével, aki a mitizáló regényszerkezet jellegadó eljárásait a szerző szabadságharc után írt novellaciklusának, a *Forradalmi- és csataképeknek* az átfogó interpretációjával demonstrálja. Szajbély szerint Jókai műve „nem a »lött dolgok« krónikaszerű megörökítése volt, hanem a hajdani történések egy-egy epizódjának mitológiai szintre emelése. [...] Ő azonban most nem mesét ír, hanem hőrosok tetteire összpontosítva mitológiát teremt. [...] A történéseket ugyanis nem jók és rosszak összecsapásaként, hanem hőrosok küzdelmeként ábrázolta. Novelláiban nem bátor és egyenes jellemű kurucok háborúznak sunyi és gyáva labancok ellen, hanem az új kor Achilleusai csapnak össze az új kor Hectoraival.” (97, 102, 107.) Ám lehetséges-e kvázi mítoszalkotás egy traumatizáló történelmi eseményt cselekményesítő munkában, amely elsősorban az egyéni és a közösségi gyász munka kezdeményezésére tesz kísérletet? „Írjunk mitológiát” – olvassuk *Az ércleány* felütésében –, ám a trauma okozta benualságban a mitikus gondolkodás és formák mögött húzódo kozmosz néma, s közönyében, hiányában fenyegető entitás pusztán, melynek életre keltéséhez, lelki terekben történő újraelésztéséhez, a beszéd lefagyásának feltöréséhez nyelvi formulákra van szükség. S itt lépnek be azok az archaikus nyelvi mintázatok (a biblikus alakzatok, a mese, a legenda formulái), melyek a pusztá megszólalást, a retraumatizációt, a káosz nyelvi újratereztését, ám valamiféleképpen a tisztánlátást (is) lehetővé teszik. A mítosz aktualizációja tehát itt nem a struktúrát átható, teljességképzeteket kinyilvánító eljárás, hanem a kizökent valóság tudat, az egyéni és a közösségi lelki szerkezet egyensúlyát visszaállítani

igyekvő archaikus tudásként értelmezhető. Ugyanakkor bírálatom részben revízióra szorul, hiszen interpretációjának egy másik csapásirányán Szajbély is kognitív formaként értelmezi az archaikus műfaji formák átsajátítását: „Amikor az ember értelmezni igyekszik valamilyen jelenséget, de az analizáló ész nem segíti célhoz, esetenként a mítosz formájához nyúl magyarázatért. A mítosz és kognitív megismerés tehát nem egymást követő, hanem egymás mellett létező formái az emberi világmagyarázatnak.” (104.)

Az archaikus formákat aktualizáló poétika képének felrajzolása felfogható a szakirodalom meglévő mintázatainak a termékeny átsajátításaként is. Ugyanakkor egy önmagára valamit is adó irodalomtörténész nem tesz le önálló kreatív munka nélkül szellemi terméket az asztalra. Ha a monográfia intenciói alapján elkezdjük a Jókai-poétika képét kockáról kockára összerakni, láthatjuk, hogy Szajbély itt is megtalálta az ideális egyensúlyt a hozott és az egyéni értelmezői víziók között. Úgy viszi következetesen végig a már (részben) ismert történetet, hogy beleszó egy innovatív elemet, ahogy ő nevezi: „médiatörténeti perspektívát”. Igaz, a 'folyt. köv. poétika' felvetése némi kételyt ébresztett bennem: hozzá tud-e tenni valamit ez a szempontrendszer a regények befogadásához, tanításához, képes-e újabb teret nyitni az egyre kevésbé olvasott Jókai-szövegeknek? Ugyanakkor a médiatörténeti távlat inkább a Jókai-féle írásmód tágabb kontextusát teremti meg, tehát a pályaképleírás szétartó egységeit is egybefogó gondolati szálként funkcionál. Önálló poétikának nem nevezhető, inkább a bevett szövegalkotó stratégiák tágabb környezetét teremti meg. A megnyitott nézőpontból sajátos árnyalatra tesznek szert a már ismert tételek, s talán ez az irodalomtörténeti munka legfőbb inspirálója: elevenné tenni az unalmassá váló sablonokat.

A Jókai-regények többségének elsődleges kontextusa, természetes közege a napi sajtó volt, s ez alapvetően meghatározza az írásmód jellegadó eljárásait is: „A hosszan elnyúló tárcaregény természetesen sajátos szerkezetet követel: alkalmazkodni kell annak a médiumnak a természetéhez, amely helyet ad számára.” (148.) A Jókai-regények anekdotikus szerkezete, az önállóan is megálló epizódok láncolata, a jellemegek egyszerű volta, poláris elrendeződése, a rengeteg ismétlés és visszautalás a cselekmény terjedős elbeszélésében mind-mind a környezethez való alkalmazkodásból, az újságolvasó befogadók evidens elvárásaiból adódnak: „A fejezetek önálló életre kelnek, a történésekbe bármikor be lehet kapcsolódni, de ki, majd visszaszállni is lehetséges” (154.), akárcsak napjaink televíziós szappanoperáiban, sugallja Szajbély. A regényolvasás kronologikus előrehaladása mellett ez a médium másfajta befogadási módozatokat is felkínál, ráadásul az újságolvasó befogadó könnyebben felejt, így a sokszor körülményesnek tűnő írásmód, a széteső kompozíció eljárásmódjai is érthetőnek tűnnek.

Ugyanakkor a sajtó által megteremtett környezet a Jókai-szövegek mitizáló szemléletének a hatástényezőit is felerősíti. Ennek oka, hogy a „tárcaregény esetében a cselekmény és az ábrázolásmód egységénél fontosabb, hogy a mű benne él mediális környezetben, esetenként reflektál rá.” (191.) A sajtóorgánumok lapjain napról-napra, hétről-hétre leképeződő modern világ egyre bonyolultabbá válik: a sajtóközlemények információözönével, a kitágult világ ezernyi eseményét egymást kizáró módon magyarázó értelmezésekkel szemben a tárcák rovataiban életre kelő

regényvilágok egy átlátható törvényszerűségekkel rendelkező, ezért otthonos világ képzetét keltik. Ebből fakad a Jókai-regények teremtett világainak alapvető paradoxona: „Ahhoz tehát, hogy a világ a maga egészében érthetőként mutakozzék meg, le kellett mondani a reális ábrázolásról.” (194.)

Ám a Jókai-regények világa nem igazabb és nem hazugabb, mint a hírek, tények mozaikjaiból összeálló, sajtó által konstruált valóság. Egyszerűen más regisztert mutat meg, mely nélkül a modern világ labirintusaiban való tájékozódás jóval nehezebb lenne. Ennek persze ára van, mondja Szajbély Mihály: „A Jókai-regényekben, a szó jolles-i értelmében, érthetőként mutatkozott meg, áttekinthetővé vált a világ. Ennek azonban meg kellett fizetni az árát: le kellett mondani arról az őszövségi szövegek óta használatos módszerről, hogy bizonyos részletek kidolgozottságával szemben mások szándékolt homályban maradjanak, azaz le kellett mondani a kimondatlan dolgok szuggesztív erejéről, a rejtett mozgatók és a többértelműség ábrázolásáról, az emberi psziché mélyén rejlő ellentmondások, titkos mozgatók feltárásáról.” (193.) A „pszichologizálás korlátozása”, mint poétikai állandó, a Jókai-poétika konstans részeként említődik már korábban is: Jókai olvasói „természetesként fogadnak egy olyan világot, amelyben nem a lélektan, hanem a csodák játsszák a főszerepet” (53.) – írja Szajbély. Ezért bár „Jókai kiválóan tájékozódik a lélekábrázolás területén, csupán az általa művelt regénytípus nem teszi szükségessé e képességének gyakori alkalmazását.” (272.)

Ám itt ragadható meg az átfogó poétikai koncepciók megalkotásának óhatatlan korlátozó ereje: a lezáródó fogalmak, az érvényes mintázatok felrajzolása evidens dolgokat rekeszt kívül a látókörön. Talán jogosan vethető fel a kérdés: miért éppen a mítoszi szerkezetű, az archaikus műfaji formák szemléletét applikáló regény nélkülözné a lélektani távlatokat? A mítosz és a mese az emberi psziché ősi mintázatainak verbális reprezentációiként is olvashatók, ahogy tették (és talán teszik ma is) sokan a gyakorló pszichológusok közül. Jókai regényeinek egy része kompozíciójában, a jellemek szimbolikus kiterjesztésében összetett pszichés folyamatokat bont ki, melyek éppen a mítoszi-mesei analógiák révén válnak érvényessé. *Az arany ember* főhősének – a pénz és a hatalom midaszi átkát magára vevő Tímár Mihály személyiségének – fokozatos erodálódása végeredményben egy magasabb tudatállapotba jutás stációit mutatja meg: a széthullás lelki mozgatói mögött egy teljesebb, önmaga középpontjába tartó élet lehetőségeihez jut el, pszichés megküzdést igénylő buktatók (boldogtalan házasság, szuicid kényszerhelyzet stb.) sokaságán keresztül. A Szajbély által is *Az arany ember* párregényeként elemzett *Enyim, tied, övé* főhőse hasonló utat fut be, ám éppen a negatív individuáció irányában. A sort lehetne folytatni, s maga Szajbély is jól érzékeli az egyes élethelyzetek, figurák megteremtésének lélektani árnyalatait: egyfelől hangsúlyozza, hogy az ember se nem jó, se nem rossz Jókai-regényeiben (131, 304–305.): a szerző közel sem torz tükrön keresztül szemlélte az ember és a világ történéseit, inkább íróniával palástolt pesszimizmus jellemző rá. Másfelől néhány állításával a monográfiaíró egy lélektani érdekeltségű olvasás lehetőségét is bejelenti, hogy aztán vissza is vonja azt: „*Az átkozott ház* esetében, a környezetrajz háttérbe szorulása annak megmutatását szolgálja, hogy az emberben rejlő jó és rossz milyen közel állnak

egymáshoz. Másként fogalmazva, a redukció itt az emberi lélek belső mozgásainak igen finom és részletező ábrázolása számára nyit tág teret. [...] Ha ezen a nyomon halad tovább, Jókai bizonyosan a lélektani regény mesterévé vált volna.” (67–68.) Baradlay Kazimir alakjának megteremtésében pedig „az az író, akinek sablonos jellemábrázolást, a lélektani motiváció iránti érzéketlenséget szokás a szemére hányni, kiválóan pszichologizál. E ponton a lélektani elbeszélés kedvelőinek fejet kell hajtaniuk Jókai előtt.” Ám a kőszívű ember „valójában gyorsan múltba tűnő epizód szereplője csupán e hatalmas regényfolyamnak. És ha a lélektani mélyfurás belefér egy tárcányi térbe, akkor Jókai esetenként máskor is szereplői lelkének mélyére tekint”. (253, 254–255.) Újra hangsúlyozom: a kérdés iránya, a koncepció teherbíró képessége mindig határt szab, melyet gyakorta nem lehet átlépni. Ezért a pályakép-koncepció előfeltevései és eredményei fokozatosan eltüntetik a lélektani aspektusok tárgyalásának a távlatát Szajbély monográfiájában is, a lélektani kérdés folytonos lefagyását eredményezve.

Kritikusabb szakmai szemmel nézve a monográfia szöveginterpretációi nem mindig tűnnek meggyőzőnek: inkább ismertető jellegű értelmezések ezek, melyek javarészt nélkülözik az erősebb elméleti kontextusok mozgósítását. Ám látni kell, hogy a monográfia műfaja éppen az összetettebb szövegelemzéseknek nem ad kellő teret. Szajbély tehát – tudatosan – lemond a komplex interpretációról, lemond az elméleti háló kibontásáról, ám helyette markáns értelmezési fogódzókat kínál, a szó legjobb értelmében elmesélt – s a pályakép-narratívába beleszótt – elemzéseket ad.

„Hol volt, hol nem volt, volt egyszer, lesz is még.” Ezzel a formulával zárul Szajbély Mihály – szakmai precizitást szubjektív hangvétellel oldó – irodalomtörténeti meséje Jókairól. (*Kalligram*)

BÉNYEI PÉTER

Amit megadott az idő, és amit nem

MÁRAI SÁNDOR: A NAGYSÁG ÁTKA – PUBLICISZTIKA 1937–1939

Fontos korszakhatárt jelez Márai Sándor életében az 1937-es év. Életműve egyik sarokpontjaként emlegetett (joggal) regénye a *Féltékenyek* ekkor jelent meg, amely az utóbb családragény-folyammá összeálló *Garrenek műve* című prózacyklus gerince lett. A kétkötetes mű a két világháború közötti modern magyar regény egyik fontos kísérleteként vonult be az irodalomtörténetbe. Nem nevezhetjük ugyanakkor eseménytelennek ezt az évet az újságíró, pontosabban az újságba író – a kettő nem ugyanaz! – Márai Sándor számára sem, aki megörökölve az 1936 novemberében elhunyt Kosztolányi Dezső tárcaírói feladatát, ekkortól dolgozott a *Pesti Hírlap*nak. (Egészen pontosan 1936. december 6-ától.) A Légrády-testvérek tulajdonában